

Terenyi Zoltán

A csoportanalízis Magyarországon: a lyukas mátrix

„rajtam is múlt rajtam múlt
tegnap kezdő-
dött a múlt”
(Erdős Virág, 2011)

Bevezetés

Az 1956-os forradalom egyik fontos jelképe volt a magyar nemzeti színű zászló, amelynek a közepéről kivágták a kommunista világot reprezentáló, búzakalászos, kalapácsos, vöröscsillagos Rákosi-címert. A lyukas zászló sajátos szerkezet: egyszerre tartalmazza a nemzeti identitást, de a hiányt is. Azt a stádiumot sűríti, amikor világos, *mitől kell megszabadulni*, mit kell kivágni, de *nem világos, mi kerülhet a helyére*. Az 1989-es rendszerváltáskor a kivágott címer helyére a demokratikus berendezkedés jelei kerülhettek volna, de inkább a nemzeti múlt ereklyéit láttuk viszont a koronás címerben, míg manapság, a magyar társadalom újabb regressziójával (Harmatta és Ormay, 2000) talán ismét a korábbi címerhez hasonló alakzat körvonalazódik.

A csoportanalitikus gondolkodás kedves fogalma, a mátrix csaknem olyan erős kifejezője ennek a szemléletnek, mint a nemzeti identitásnak a zászló. Milyen is a csoportanalízis magyar mátrixa, mennyire dinamikus, mennyire alapvető, mennyire egységes, mennyire élő? Tud-e ez a szemlélet és gyakorlat olyan változásokat elérni, felmutatni, amelyek meghaladják a magyar forradalmi hagyományt – vagyis a *lelkesedés és elbukás* visszatérő mintázatát –, amelyből szinte szükségszerűen következik az elszigeteltség az elefántcsonttoronyban? Képes-e szervezesebb, konstruktívabb formát öltetni? Lyukas marad-e, vagy az újabb generációk fordítanak rajta, hasznosítják, megtöltik a hiányokat tartalommal?

Többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ ez a tanulmány, melynek egy korábbi verziója Horváth Klárával és Valkó Lilivel közös munkában azzal a céllal készült, hogy a Group Analytic Society International által kezdeményezett, a csoportanalízis történetét országokként bemutató kötetben a magyar folyamatot leírja, megragadja. Hosszas szerkesztési folyamat után a készülő könyv első kötetébe nem

fért be az írás, részben terjedelmi korlátok miatt is. Ebből adódott az a lehetőség, hogy az eredeti, talán kissé redundáns szövegből két tanulmány készüljön: jelentősen rövidebb formában, inkább a képzés történeti és aktuális száaira fókuszálva alakult az egyik, illetve a hazai csoportanalízis komplexebb értelmezését célozza a másik, a jelen írás. Praktikusan ez azt jelenti, hogy az egyes témákhoz kapcsolódó részek, bekezdések, szétszalazva, az érthetőség kedvéért helyenként kiegészítve kerültek egyik vagy másik szövegbe. Természetesen telik az idő, újabb fejlemények, aktualitások is belekerültek a szövegek újabb változataiba. Tehát miközben ez a szöveg készült, készül, tudatosulhat az, hogy ez a szerkesztési folyamat rekonstruálja, lemodellezi magát a témát: a szövegek alakulása, kölcsönhatása, plastikussá válása a rendszerbe illeszkedő párhuzamos csoportok komplex struktúráját idézi. De egyben azt is, ahogyan a CSAKIT (Csoportanalitikus és Kiképző Társaság) egyre komplexebbé válik, ahogyan az Iskola és az Egyesület – egymással szoros interakcióban – élővé teszik ezeket a folyamatokat.

A mátrix fogalom „mátrixa”

A személyes mátrix, az alapmátrix és a dinamikus mátrix közötti összefüggés olyan elméleti eszköz, amelynek segítségével a komplex csoportfolyamatokat és például a magyarországi csoportanalitikus fejlődést is megragadhatjuk, leírhatjuk, értelmezhetjük. A mátrix a társas tudattalan mellett talán a leginkább ismert csoportanalitikus fogalom. Konkrét, de nehezen megragadható *konstrukció* (Roberts, 1982), hiszen sokféle ágencia, affektív és kognitív tartalom, mentális folyamat hálózatos kapcsolódásának a helye, és egyben a kommunikációjuk hordozója, lélektani közege is. A leírása, értelmezése is mátrix jellegű, és így önmagát illusztrálja, hiszen a fogalomhoz '60-as évekből bevezetések S. H. Foulkes is *széles asszociációs kört* kapcsolt hozzá: az anyaméhéből adódó női jelleg, az öntőforma, a matematikai adatkezelési forma, a neuronhálózat metafora és a hálózatoság, nem utolsósorban a teret kitöltő és növekedési alapfunkció mint az illeszkedés eredője (Foulkes, 1986). A csoportban értelmezett mátrix olyan kommunikációs háló, amelyben csomópontokként összekapcsolódnak a személyek és maga a csoport is, a szintén csomópontokként definiálódó élettörténetekkel, pszichológiai tartalmakkal, kapcsolatokkal, társas kontextusokkal együtt. A teljes dinamikus hálózat által érzékelhető, megélhető transzperszonális erővonalak mintázatai értelmezésre adnak lehetőséget az ágensek számára.

Nagyon hasznosnak látom azt, ahogyan a mátrix koncepció a csoportanalitikus szemléletnek, világlátásnak és praxisnak egyaránt része tud lenni. Kifejezi azt, hogy alapvetően transzperszonális megközelítésről van szó: a személyen túliak, a személyes szinten átívelőek, áthatolók a jelenségszint erővonalai. Ez a gondolkodásmód segíti a csoport értelmezését, ennek az értelmezésnek a megosztását, a kommunikációt. A mátrix kommunikációs mintázata tehát tartalmazza a mátrixról való kommunikációt is. Ez adja a lehetőséget arra, hogy közvetlenül a gyakorlati csoportmunkába is átfordítható legyen. A manapság többek között Earl Hopper (Hopper, 2020) nyomán *háromoldalú (tripartite) mátrix*ként leírt koncepció definitíve tartalmazza annak a

lehetőségét, hogy a személy (a személyes mátrix mentén), a csoport (a dinamikus mátrix rétegeiben kirajzolódó aktuális struktúra) és a társadalom (vagyis a benne gyökerező alpmátrix) szintjét kongruensen összekapcsolhassuk, egy komplex mintázat részeként vizsgálhassuk.

Személyes mátrix

Az én személyes mátrixom is része annak a csoportanalitikus történetnek, amit igyekszem bemutatni. Otthonosan érzem magam csoportokban, erős motivációt jelentett mindig is a csoportok működésének megértése. Gyerekkorom óta számos csoportban vezetői szerepkört éltem meg, és volt idő, amikor zavarban is voltam csoportban. Serdülőkoromtól inkább opponáló, talán lázadó típus vagyok, az apafigurákkal ambivalens a viszonyom, de a közösségi elköteleződésem erős. Családapaként felemás a hozzájárulásom. Elfogult vagyok a csoportozással, különösen a csoportanalízissel. A kaposvári pszichiátrián, illetve Töröcskén kezdtük a csoportozást kollégáimmal, Szűcs Katalinnal, Lukácsa Mónikával. Csaknem tíz évig alkottuk a Töröcskei Napok stábját Hardy Julival, Merényi Mártival, Sipos Beával, Zalka Zsolttal. Részesem voltam a CSAKIT 1994-ben indult első blokkos képzési évfolyamának, amit akkor KKBK-nak, (komplex kiegészítő blokkos képzésnek) neveztek. Szőnyi Gábor, Bokor László, Blümel Ferenc, Lust Iván, Barcy Magdolna képzőcsoportjaiban, szemináriumokban, szupervíziókban alakult a felkészültségem. Komlósi Piroska javasolt a MaCsopE vezetőségébe. 2006-ban Harmatta Jánostól kaptam indítást a Pszichoterápiás Hétvégek újratöltésére, melyet Horváth Klárral, Eszik Jánossal, Fekete Karlával alakítottunk, és sokan másokkal formálunk azóta is. Szimpátiával figyeltem a 2003 és 2008 között Ormay Tom vezetésével megjelent *Mátrix* elektronikus folyóiratot, amelyet többek között Urbán Éva, Tamás Mari, Fekete Karolina, Sáray Tímea szerkesztett; ez a Magyar Csoport-pszichoterápiás Egyesület lapjaként indult, majd Tom elnöksége alatt 2006-tól a CSAKIT-tal közös kiadvánnyként jelent meg. Horváth Klárral, Takácsy Mártival közös CSAKIT elnökségi munkámban nagyon sokat épültem. És még számos egyedi, szubjektív, saját élmény, tapasztalat.

Alpmátrix

Amikor a mátrix leírása kapcsán értelmezni próbáljuk a saját folyamatainkat és ezzel párhuzamosan a magyar társadalom folyamatait, figyelembe kell vennünk Blackwell (2003) megállapítását, miszerint annyi különféle változatát kell *meghallanunk* az igazságnak, amennyit csak bírunk, hiszen a csoportjaink révén megvan a képességünk e többszörös hangok meghallására. A folyamatos diskurzus, a megértésre törekvés és a reflektálás a valódi munkamódunk, akár csoportanalitikus csoportot vezetünk, akár egyesületet szervezünk, akár képzést alakítunk. Ha a képzést magát is „*személyek széles potencialitású eredeti találkozásának*” tekintjük, ahogy Blackwell definiálja a csoportanalízis lényegét, ez lehetővé teszi, hogy a személyeket ne csupán

pácienseknek tekinthessük, mint sok más pszichoterápiás irányzat. S végül azt is meg kell engednünk magunknak, hogy tévedhetünk – ennek is teret ad a csoportanalízis.

Alapmátrix – a csoportanalitikus szemlélet társadalmi haszna

Vannak, akik azt mondják, újjáépítés előtt áll az ország, a mostani rezsim után a társadalom, a jogállam, a demokrácia *rekonstrukcióra* szorul. Mások azt mondják, most folyik a helyreállítás, az elrontott dolgok most rendeződnek újjá. Megint mások szerint valóban rekonstrukció, sőt *restauráció* zajlik, de csak az eggyel előbbi rezsim mechanizmusai élednek újra. Sőt, van olyan vélemény is, hogy félni kell, netán egy még korábbi (vész)korszak ismétlődésétől. Visszalépegetve eljutunk Mannheim Károly magyar társadalomtudós felismeréséig, amelyet a II. világháború előtti náci „csoporttragédia” révén széttöredezett társas kapcsolódási kapacitásokra vonatkozóan fogalmazott meg. Eszerint a szélsőséges társas dezorganizációt követő *újraépülés* kulcsa a szakemberek, pl. szociális munkások, pedagógusok azon képessége, hogy az ember regenerációját összekapcsolják a *társadalom regenerációjával* (Winship, 2003).

Azt, hogy a magyar társadalom mátrixában, szövédékekben, a társas tudattalanban jelen volt a csoportban létezés értéke és a csoporthatások elsődlegességének tapasztalata, példázza többek között a Bálint-csoport koncepciója, amelyet Bálint Mihály még magyarországi munkássága alatt dolgozott ki, s amely konceptuálisan kitágítja a páciens egyedi történetének megértését a társas mezőre. Hasonló irányba mutat a már idézett Mannheim Károly felfogása, aki a múlt század '30-as éveiben először használta a csoport-analízis kifejezést, szocioanalízisként értelmezve azt (Winship, 2003). Az *oktatási rendszerre* konkretizált meglátása szerint:

„(2) Az oktatás alapegysége sosem az egyén, hanem a csoport, amely változhat méretében és funkciójában és amelyben az egyén a különböző cselekvési mintáknak megfelelően túl kell hogy éljen.

(3) A társadalom oktatási céljait nem lehet megfelelően megérteni mindaddig, amíg el vannak választva azoktól a helyzetektől, amelyekkel minden kor kénytelen szembesülni és a társadalmi rendtől, amelyhez keretezve vannak.” (Mannheim, 1939, 331.)

Az *egészségügy*, illetve a *pszichiátria* területén is tetten érhető a csoportszemléletre való fogékonyság. A kommunista fordulat előtti évben, 1947-ben, minisztériumi képviselők és gyakorló szakemberek részvételével, az elmebetegügy aktuális kérdéseiről tartott ankéton Hermann Imre, a kor vezető pszichoanalitikusa felszólalásában kiemelte a csoport-pszichoterápia jelentőségét: „Ajánlom, hogy a nálunk ismeretlen módszerű, de [...] mindjobban előtérbe kerülő *csoport-terápia* tanulmányozására a központ támogatásával a lélekelemzéshez már valamelyest értő elmeorvosok Angliába kerülhessenek” (Hermann, 1947, 102., kiemelés az eredetiben). Az angliai tapasztalatszerzésre való utalás nagy valószínűséggel a II. világháború alatt és után, többek között a northfieldi kísérlet (Terenyi, 2021) mentén fejlődésnek induló csoportanalitikus gyakorlatra vonatkozik. A későbbi történetből tudjuk, hogy az *angliai kapcsolódás* nagyjából ezen a ponton hosszú évtizedekre meg

is állt. A szovjet rendszerben az erőltetett és ideológiai alapú kollektívizmus Magyarországon is devalválta a társas értékrendet, a szolidaritás helyébe a kommunizmus lózungjai kerültek. Többek között ennek a tarthatatlansága juttathatta el a magyar társadalmat az ötvenhatos forradalomhoz, majd az azt követő ellentmondásos konszolidációhoz.

A lyukas zászló metaforaként ebben a vonatkozásban azt jeleníti meg, hogy a csoportszcénára is érvényes az a geopolitikailag és történelmileg is világosan látható kihívás, amely a saját (nemzeti/magyar) hagyományos jelleg, kulturális szükséglet, narratíva és a külső (keleti, nyugati, stb.) kényszer, elvárás, iránymutatás összeegyeztetésére vonatkozik. A '40-es, '50-es évek represszióját követően a pszichoterápiás csoportmunka a zászlajára tűzte a nyugati trendek érvényességét, ez értelmezhető a nyugati modern kapitalizmus egyik humán termékeként kibontakozó pszichoterápia, majd csoport-boom *importjának* is (Kovai, 2017). Ennek a trendnek a képviselője a Hidas-iskola (Lust, 1994), amely aztán a szorosabb értelemben vett csoportanalízisnek lett a bázisa. Volt ugyanakkor egy magyar szál is, egy saját történet, saját gyökerekkel: ez a Mérei-iskola típusa (Pléh, 2020), amelyben sűrűsödött a kelettel, a szovjet ideológiával való átmeneti azonosulás, majd a szakítás – *a zászló kilyukasztása* –, illetve a saját profil kialakításának drive-ja.

Sokat segít a múltbeli folyamatok mai megértésében, ha ezeket a viszonyokat nem mereven lehatárolt medreként, hanem a mátrix dinamikáját is bekalkulálva *áramlatoknak* tekintjük. Ha a csoportanalízis magyar recepcióját csupán a nyugati értékrend és társadalmi gyakorlat szimpla átvételének tartanánk, akkor a mátrix hullámváltozása áthatolhatatlan betontömbökké változna. S hasonlóan járnánk, ha a csoportanalízist – amely a rendszerváltásig „verbális szabadinterakciós csoport”-ként, illetve csoport-pszichoterápiaként volt megjelölve és értelmezve –, vagy tágabban a humán kapcsolatokat centralizált, ideológiai alapú, szovjet minta szerint uralható alakulatokként fognánk fel.

Lényeges szempont, hogy a csoportozás hazai alakulásában *nem lehet egységes* csoportanalízisről beszélni. Élő emberek színes, élő csoportosulásairól volt szó kezdetről, és van szó ma is. Erről volt szó a pszichoterápiás szcénafelfutásakor a '70-es, és differenciálódásakor a '80-as években, amikor a csoportanalízis gyakorlata már meghonosított módon létezett, de a diskurzusban az említett sokatmondó álnéven szerepelt. És erről a sokféleségről volt szó a '90-es évek csoportanalitikus fejlődésében is, amely azonban a hosszú felfutás után megrekedt, bemerevedett – ezt a stádiumot hagyományosan az *elefántcsoporttorony* metaforával fejezzük ki –, talán éppen amiatt az implicit felfogás miatt is, hogy a kétféle trend, a nyugatos és a magyar szál nem egyeztethető össze, nem integrálható. Abban az időben a csoportanalitikus a zászló kibontása helyett csak egy kicsi, de identikus *jelvényt* a hajtókára tűzve ült a csoportkörben.

Alapmátrix – a csoportanalízis gyógyító eljárás

A csoportanalízis alapmátrixához tartozik, hogy a '60-as, '70-es évektől osztályos, illetve ambuláns pszichoterápiás csoportok indultak. Ennek a folyamatnak adott határozottabb keretet a Pszichoterápiás Hétvég mozgalom (Harmatta, 2006a, 2006b; Horváth és Terenyi, 2011), amely a pszichoterápia elterjesztését, penetrációját összekapcsolta a *csoporttal mint pszichoterápiás alaphelyzettel* és a *nagycsoporttal mint rendszerépítő elemmel*. A '80-as, '90-es évek többek között a terápiás közösségi alapú pszichoterápiás osztályok felívelő, ugyanakkor korlátokkal terhelt folyamatát hozta.

A csoport-pszichoterápia fejlődése kezdettől szorosan összefüggött a pszichiátriai intézmények működésével. Hosszabb ideig ez a körülmény facilitáló volt, a pszichiátriai intézményrendszeren belül létrejövő pszichoterápiás osztályok, műhelyek komoly muníciót adtak a csoport-pszichoterápiához Budapesten és vidéken (Pécs, Szigetvár, Miskolc-Csanyik, Debrecen, Kaposvár-Töröcske) egyaránt. Ugyanakkor az összefonódottság hátrányt is jelentett a későbbiekben, hiszen a pszichiátria krízisei, például a 2000-es évektől jelentkező finanszírozási krízisek, a pszichiátria újabb visszaszorulása az egészségügyön belül, a biológiai pszichiátria üzleti alapú térnyerése mind hátrányosan érintették a pszichoterápiás, ezen belül a csoport-pszichoterápiás aktivitást.

A kezdeti *pszichiátriai orientációnak* több funkciója is lehetett. Egyrészt az erős pszichopatológiai tartalom, amelyben a különböző betegségekben szenvedő páciensek különböző pszichoterápiás eljárásokkal és keretekkel történő kezelését tanulták a terapeuták, ezzel együtt ki is dolgozták, optimalizálták azokat. Másrészt a szenvedéssel telített terápiás kontextus tudatos kezelésének mélyen beivódó tapasztalatát is adta a pszichiátriai közeg. Harmadsorban a pszichiátriával mint sajátos társadalmi intézménnyel kapcsolatos diszkurzív folyamat legintenzívebb, legdúsabb színtere is a pszichiátriai osztály volt. Ezek kreatív mozzanatok. Amikor a pszichiátria krízisei mentén a pszichiátriai osztályok és főként a pszichoterápiás osztályok ilyen típusú kreatív kapacitása gyengült, annak a jól körülhatárolható tapasztalatnak a lehetősége is csökkent, amely a pszichoterápiás folyamat beágyazottságára, a környezettel való kapcsolódására vonatkozott. Szükségszerű stratégiai váltás volt, hogy a csoportanalízis, mint sok más klinikai módszer, az állami egészségügyön kívül keressen helyet. Voltaképpen tiszta formájában ekkortól jelent meg az ideálisnak tartott csoportanalitikus szetting. Ez a folyamat felerősítette az állami egészségügy „kiürülését”, a pszichoterápiás osztályos és TB-finanszírozott ambuláns tevékenység további térvesztését. Ennek a szegényedésnek, váltásnak a jele volt a CSAKIT-ban az az állandósuló hiányérzet, hogy a pszichiátria, pontosabban a pszichiátria krízise (Buda, 2011) lenne az oka a *képzés krízisének*.

Dinamikus mátrix

Egy sajátos jelenség összekapcsolja a társadalomnak/politikának és a lokális szakmai környezetnek a viszonyát a pszichoterápiához. A politikai szinten leírt 3 T (tiltott–tűrt–támogatott) attitűdnek megfelelő viszonyulás az egészségügyön belül is tetten érhető volt. A pszichiátriai osztály vezetője mint az egészségügyi hierarchia hatalmi tényezője döntött arról, van-e létjogosultsága a csoport-pszichoterápiának; támogatja, tiltja, megtűri-e. Ez a markáns jelenség részben a társadalmi szint tükröződéséből adódhatott, azaz a politikai szintér hatalomgyakorlásának megfelelő mechanizmus volt jelen a lokalitás szintjén is, a vezető hasonló módon létrejövő illetékességgel, hatalmi kompetenciával bírt. Ugyanakkor egy belső viszony is megmutatkozik a jelenségben: magához a csoport-pszichoterápiás tevékenységhez való viszony, amely szubjektívebb, a saját érintettségnek, a valós hatalomhoz és a hatalom belső reprezentációjához való viszonyulásnak és a vezető saját pszichopatológiájának meghatározó eleme, illetve erősen színezi a pszichiátriai betegséghez és beteghez való viszony is. Ahogyan a betegség, az azt hordozó beteg és a lehetséges gyógy mód látszódik a döntéshozó perspektívájából, úgy fog a rendszer viszonyulni a csoporthoz/pszichoterápiához.

Dinamikus mátrix – CSAKIT történet

A tisztánlátás végett röviden összefoglalom a CSAKIT fejlődésének fázisait. Ez a didaktikus, de részben szubjektív szakaszolás a történeti lehorgonyzást szolgálja.

Indulás: 1990-ben megalakul a CSAKIT több más pszichoterápiás egyesülettel egy időben, kifejezetten képző intézetként, csoportanalitikus kiképző tagokkal. Társszervezete a Magyar Csoport-pszichoterápiás Egyesület (MaCsopE), amely céljai szerint „mozgalmi jellegű”, képzést nem folytat. Mindkét egyesület tagja lesz a Pszichoterápiás Tanácsnak, illetve a CSAKIT az EGATIN-nak, az európai képző intézetek hálózatának.

Felívelés: 1994-től elindul a hétvégékre koncentrálódó, komplex blokkos képzés, amely szélesebben elérhetővé teszi a csoportanalitikus képzést. A blokkos képzés stábja kidolgozza a négyéves teljes csoportanalitikus, a hároméves csoport-pszichoterapeuta és a kétéves csoportvezető képzés felépítését, tematikáját, a sajátélményű terápia, az elmélet és a szupervízió illesztését.

„Elefántcsonttorony”: Hosszú ideig, a 2000-es évek közepéig nem változott a CSAKIT tagsága, belterjes maradt. Nem csatlakozott új kiképző, ezáltal az egyesület eltávolodott a valós szakmai igényektől. Annak ellenére, hogy erős, megalapozott képzésként működött, mégis csak elvétve és lassan váltak kiképzővé a jelöltek. Magából a módszerből, az egyes vezetésű alaphelyzetből is következett, hogy a csoportanalitikus működés kevésbé volt közvetlenül látható. Nehezebben elérhetővé vált a CSAKIT a nagyközönség számára, és ez a képzés népszerűségének csökkenésében is megnyilvánult a későbbiekben.

Érés fázis: 2008-tól fokozatosan kibontakozott egy önreflektív folyamat, műhelymunka. A CSAKIT azzal a belső ellentmondással küzdött, hogy miközben a csoportanalízisnek mint közösségépítő tevékenységnek a képzőhelye, kevésbé volt képes stabil közösséget kialakítani a saját szervezete körül. A csoportanalízis mint módszer széles körben elismert volt, de a képző egyesület mégsem volt képes bővülni.

Kríziskezelés: 2010-től a képzés beszűkülése, az egyesületi aktivitás csökkenése nyilvánvalóvá tette, hogy a CSAKIT kritikus időszakban van. A szervezeti változtatások a nyitást célozták, az egyesületi tagság formális feltételei bővültek, de érdemi változás sokáig nem mutatkozott. Elindult a képzés tematikájának átalakítása, lassan bővülni kezdett a képzésüket befejező csoportanalitikusok száma. Ez a későbbiekben a kiképzői létszám megerősítésének előfeltétele volt.

Társadalmasodás: Újabb műhelymunkában kidolgozott elvek mentén, 2018-tól indult a CSAKIT Iskola, amely áttörést jelentett a korábbi évek elhúzódó, előkészítő folyamata után. A blokkos képzés a társadalmi fókusz tudatos beemelésével megújult, a blokkos nagycsoport funkciói gazdagodtak, a kiképző stáb szakmai műhelyként és teamként egyaránt működni kezdett. Az elnökség, a Tanulmányi Bizottság és az Iskola stabil, teherbíró hármas struktúrája az egyesület fejlődésének egyik alapja. A csoportanalízis elismertsége és a CSAKIT mint képzést és közösséget is nyújtó egyesület imázsa összhangba került.

Annak, hogy korábban nem épült be eléggé az új, komplex csoportanalitikus szemlélet, hogy az európai trendekből saját magyar, provincialitásra hajlamosító forgatókönyv lett, lehetett egy, a szakemberek identitásának szintjén értelmezhető oka is. Nevezetesen az, hogy a csoportanalitikus én nem az „igazi énünk”, hogy a személyiségünkbe mélyen beivódott a magyar, esetenként még ma is feudálisztikus szociokulturális hatás – például a változáshoz, a hatalomhoz való viszonyban –, nehezítve, hogy a csoportanalitikus szemléletmód kiteljesedjen, hogy a képzés túllépjen a módszerből levezetett kereteken, és valódi csoportanalitikus emberképbe konvertálódjon. Ez mutatkozott meg abban, hogy alapteóriaként azonos súllyal és valódi értékválasztás nélkül szerepeltek a képzési tematikában és a csoportvezetői gyakorlatban a yalomi csoport-pszichoterápia, a bioni modell és a foulkesi csoportanalízis. Ez lehetett az oka például annak is, hogy a kiképző csoportanalízisnek nevezte a csoportvezetői aktivitását, miközben egyéni analízist vitt csoportban, és nem kapott súlyt a felfogásában a mátrix komplexitása. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a képzésben és a képzést megvalósító személyekben kódolva volt egyfajta inkongruencia, a jó reflektivitással rendelkező szakemberek is erősen be voltak huzalozva az autoritás/dependencia dimenzióban, ami a dolgok egyszerűsítése felé terelte a gondolkodásmódot. Hasonló kettősséget ír le – a szocialista és polgári embereszmény mentén – Mérei Ferencsel kapcsolatban Pléh (2020). Különösen éles az inkongruencia annak fényében, hogy a pszichoanalízis szakemberei nagyon is identikusak a módszerükkel, a Budapesti Iskola hagyománya erre predesztinálja a képzőket és a képződőket egyaránt.

A CSAKIT indulásának évei körül létezett az egyéni szemléletek és módszertanok heterogenitása, de nem belső differenciálódás mentén, hanem a korábbi szcénára épülve, némileg azáltal deformálva. Nem alakultak ki illesztő, integráló

mechanizmusok, a korábbi véleményáramlatok nem kapcsolódtak az újakhoz. A különbségek kevésbé voltak tudatosan reflektálva, konstruktív, szerves fejlődés a blokkos stáb elindításán túl kevésbé alakult ki, inkább békés egymás mellett élés volt. Éppen ezért elemi fontosságú, hogy ha a sokféleségnek több tere van, akkor az integráló hatások is jelen legyenek a szintéren. A mostani struktúrába bele van kódolva, hogy sokféle szemlélet belekerülhessen. A tudatosan formálódó struktúrák mellett ilyen integráló hatás például a nemzetközi nyilvánosság tudatos beengedése, beágyazása a hazai diskurzusba.

Fontos az a szinkronizáló folyamat, amelybe a képzés során kapcsolódnak az új generációk, de annak elvégzését követően különösen fontos ennek megtartása. A CSAKIT kezdeti időszakának egyik nagy nehézsége, hiányossága volt, hogy nem tudta a képzést elvégzőket megtartani a saját vonzáskörében, nem kínált teret, kapcsolódási formákat, funkciókat az új szakembereknek, s ezáltal az ő csoportidentitásukról és a saját erősödéséről is kényszerűen lemondott. Nem fordított például elég figyelmet arra, hogy a képzettség megszerzését reprezentatív módon megjelölje, elismeréssé és ünnepivé tegye. A képzést elvégzett szakemberek egy része „lógott a levegőben”, ma is nehezen kapcsolódik a CSAKIT aktivitásokhoz. Ez részben annak is köszönhető, hogy az egyesület kritikus időszakának túlélőiként áthidaló funkciót töltenek be, s a pilléreket nem kötik össze elég biztonságos hídelemekkel.

Dinamikus mátrix – a reflektivitás ereje

A terápiás és alkalmazott csoportokon kívül miben ragadható meg a csoportanalitikus, pszichoterápiás csoport ereje? Látszólag csekély vagy legalábbis nehezen megragadható az a hatóerő, amivel a csoport rendelkezik: erre utalnak a csoportban a bevonódástól való idegenkedésnek, a csoportszemlélet néhol csekély penetranciájának visszatérő jelenségei. Ugyanakkor a konkrét megvalósuló csoportok lokális, rendszerstabilizáló hatása vitathatatlan, s láthatók azok a korszakok, amikor ez a potenciál visszahúzódik, majd előbújik, növekszik. A csoport és a közösségi hatás súlyára utal áttételesen az, hogy az aktuálisan regnáló hatalom éppen azokat a kapcsolati erőforrásokat igyekszik kontrollálni és korlátozni, amelyek a csoportmunkának is a sajátjai, és a hatalom is ezekre a vezetési technológiákra épül: kommunikáció, nyilvánosság, közösségi kapcsolatok, a társadalom szövedéke. Az egyén – legyen az csoportvezető, csoporttag, páciens, terapeuta – saját felelősségéhez tartozik az is, hogy felismerje a mindenkori vezetők nárcisztikus igényeit, autoriter működésük kockázatait, azt a módot, ahogyan a hatalomban lévő szolgálja a rendszert. Feladata az is, hogy értelmes stratégiákat alakítson ki, és olyan közösségi megküzdést legyen képes támogatni, amely meghaladja például a háborús retorika reduktív szintjét. A csoportanalitikus szemlélet szolidaritást és kohéziót facilitáló jellegével mélyen szembe megy az a létezésünket a túlélésre egyszerűsítő felfogás, amely szerint az erőforrások végelessége miatt szükségszerű a megosztottság, az egyes társadalmi csoportok lemaradása, a kirekesztés. Egyre égetőbb kérdés, hogy ezek a kihívások hogyan tudnak beépülni a csoportanalitikus gyakorlatba, a képzésbe, azaz az identitásba. Végso soron a csoportanalízis mátrixába.

A csoportanalízis alkalmas arra, hogy diszkurzív teret adjon a demokrácia – autoriter vezetés/autokrácia dimenzió tematizálásának, reflektálásának. A reflektivitás, a mélyülő önismeret következménye, hogy a személy kevésbé elérhető az autoritás által gyakorolt kontroll számára. Fontos érték a csoporthoz tartozás érettsége, s ez felülírhatja a dependens lojalitást.

A demokratikus működés és értékrend fenntartása nem könnyű. Erre példa a pszichoterápiás szcéna egyik fontos ágensének, a Pszichoterápiás Tanácsnak (PT) a története, amelynek a CSAKIT alapító tagja. A PT a rendszerváltás körüli demokratizálódási folyamatban a szakmai önrendelkezés egyik kitüntetett szereplője volt, a módszerspecifikus egyesületek valódi ernyőszervezeteként működött, egyeztető és érdekképviselő funkciókkal egyaránt rendelkezett. A pszichoterápiás szintér hatalmi szereplői, pszichiátriai intézmények, szakmapolitikai ágensek is elfogadták ezt a kompetenciát/ágenciát és a status quot. Viszont a karizmatikus vezető hátralépésével világosan kiderült, hogy a működésben dependens kultúra dominál. A vezetőváltás hosszas, több menetes érési és a CSAKIT-éhez némileg hasonló társadalmasodási folyamat mentén valósult meg. A jelenben a CSAKIT elemi érdeke, hogy az immár Pszichoterápiás Tanács Szövetséggént megújuló szakmai szintér fejlődéséhez, önreflexiójához, hatékony működéséhez a csoportanalitikus felkészültség és elkötelezettség étoszával hozzájáruljon, azaz a csoportanalízis társadalmi hasznosságának egy újabb példáját adja.

A szolidaritás, önrendelkezés témaköréhez szorosan kapcsolódik – sajnos negatív korrelációval – az a számtalan formában tetten érhető jelenség, ami a csoport-pszichoterápia egyik fő közegét adó egészségügyre kiemelten jellemző: a rendszer, a hatalom az emberek egyéni erőforrásait használja, alapvetően stabilizáló funkcióval, de gyakran többletforrásként, visszaélve ezekkel. Ilyen egyéni erőforrás a szakma iránti elkötelezettség, szolidaritás, lojalitás, a közösséghez tartozás étosza és érzelmi szükséglete, az önkéntes túlmunka, de ilyen volt évtizedekig a hálapénz is. A 2000-es évek ellentmondásos társadalmi színterére jellemző az a momentum, hogy az akkori kormánypárt által javasolt, az egyéni felelősségvállalást célzottan, viselhető mértékben növelő „vizitdíj” (*co-payment*) ötletét az akkori ellenzék a politikai színtéren végletesen, az irracionálisig felnagyította: miközben a társadalom hálapénz formájában nagyságrendekkel nagyobb összeget áldozott, az ehhez képest csekély vizitdíjat elutasította. Ez a történet azért érdekes a témánk szempontjából, mivel a pszichoterápia elérhetőbbé tételéhez az állami egészségügyben a co-payment tipikusan kedvező konstrukció lehetne, viszont a politikailag megterhelt formában már nem lehet alkalmas eszköz.

Természetesen nemcsak a politikai alapú, hanem az egészségügyi rendszeren belüli érdekviszonyok, ellenérdekeltségek, az orvosbárók világa is szorosan befolyásolja a pszichoterápiás, csoport-pszichoterápiás működést. Ez újabb kérdést vet fel: hogyan készít fel ezeknek a viszonyoknak a kezelésére a képzés?

Dinamikus mátrix – a csoportanalízis és a szabadság

A csoportkultúrához, a csoportozás és ezen belül a csoportanalízis kultúrájához Magyarországon is hozzátartozik az erős demokratikus jelleg. A csoportanalitikus, szabad kapcsolódáson alapuló csoporthelyzetben a megszólaláshoz való jog egyenlősége alapvetően reprezentálja ezt, de a csoport kereteiben sok más ilyen elem is van, mint a nyílt kommunikáció, a hierarchia átalakulása, a keretszabályok közös reflexiója stb. Ugyanakkor az is tudható, hogy önmagában a csoport, a csoporthelyzet nem garancia a demokratikus alapműködésre. Ezt látjuk például a guruként működő (Sperber, 2007) csoportvezetők körül, ahol a keretszabályok kialakításában az autoritásnak épp olyan erősen meghatározó szerepe van, mint a célként és eszközként is megjelölt, a potenciális tér játéktérét megalapozó belső szabadságnak. Ideálisan a csoportvezető meglévő és a csoporttagok alakuló felkészültsége hordozza az egyensúly lehetőségét: a csoportműködésre vonatkozó előzetes tapasztalat és a partnerség, a közös hatalomgyakorlás együttes élménye közötti egyensúlyt (Horváth, 2025).

A terápiás csoportokat és a csoportanalitikus szemléletet alapjában jellemző reflektivitás analóg a vélemény- és szólásszabadsággal, a keretekre vonatkozó csoporton belüli közmegegyezés analóg a részvételi demokráciával, a transzparenciával, a csoport gyógyító tényezőinek egy része analóg a szolidaritással stb. A magyarországi csoportozás hőskorában ez a nagyobb szabadságfok a csoportok klímájában erősen tetten érhető, megélhető volt (Terenyi és Lukácsa, 1998), mind az egészségügyi hierarchián belül, mind a posztkommunista társadalmi berendezkedés kontrasztjában. A későbbiekben ez a dimenzió átmenetileg háttérbe szorult, a társadalom demokratizálódása mintha természetesebb környezetet jelentett volna. Az utóbbi évtizedben viszont újra élessé váltak a demokrácia alapkérdései, s ismét nagyon aktuális téma: meg lehet-e, illetve hogyan lehet megőrizni a csoportműfaj demokratikus alapvonásait az autoriter hatalomgyakorlás számos színterén, hogyan tükröződnek, reflektálódnak az egymásnak feszülő értékrendek, kultúrák a csoportjaink működésében.

A mai kor globális problémái, mint a klímaválság, a *post-truth* kultúra terjedése élesen felvetik azt a kérdést, hogy milyen módon erősíthető az egyéni felelősségvállalás. A már kifejlesztett eszközök, létező technikai megoldások egy része különböző érdekviszonyok miatt nem elérhető. Ezek nagyobb eséllyel válnak általánossá, ha az egyén mélyebb, differenciáltabb belátással rendelkezik, és a nagyon problémákat is a saját szintjén, környezetében ő maga is gondozza (Wuhrmann, 1999). Ezt a jelenséget az autonómia – dependencia dimenzió jó közelítéssel leírja, s tudjuk, hogy a csoportkultúrának is alapvető irányultsága az autonómia növekedése, illetve a csoport elakadásának, regressziójának a jele lehet a dependens mintázat erősödése.

Fontos koncepcionális kérdés és némileg paradox elvárás a képzést illetően is, hogy a csoportozó szakemberek stílusa, szemlélete mennyire legyen/lehet egyöntetű, vagy mennyiben egyéni, differenciált. A képzésnek óhatatlanul van egy olyan hatása, hogy a jelölteket az egyöntetűbb szemlélet, az alapvető lehorgonyozottság felé tereli, némileg dependens módon. Alapesetben a csoportanalitikus gyakorlat nyitottsága

azután megengedi, sőt felkészíti a csoportvezetőt a saját profil kialakítására. Ennek a nyitottságnak a kulcsa maga a csoportanalitikus szemlélet integráló kapacitása. Az egyéni szemléletek további szinkronizálása ugyanakkor a reflektív színtereken, a csoportanalízis élő diskurzusában lehetséges. Már most is látható a pár éve elindított változások hozadéka: az új generáció tagjaiból a CSAKIT belső nyilvánosságában lesznek, lehetnek a csoportanalitikus szemléletet tovább építő, fejlesztő ágensek, a módszert még mélyebb szinten alkalmazni képes szakemberek, a háttértudást tartalmazó irodalmakat fejlesztő tudásmenedzserek. A vezetéshez kötődő nárcisztikus energiák mellett – melyek a másik iránti kíváncsiság hiányában nem egyszer vezetnek hegemoniához vagy éppen kirekesztődéshez – a mélyebb, akár ösztönös és tudatosá váló megalapozottság, az elköteleződés, az átfogó kérdések iránti érzékeny odafordulás képessége, is a kultúránk részévé tud válni, és segíthet elkerülni a destruktív csapdákat.

Fontos hangsúlyozni, hogy a korábbi, egyszerűsítésen alapuló stratégia és struktúra, a komplexitás és a folyamatszerűség kerülése a CSAKIT és a csoportanalízis tudatos társadalmasodása révén volt meghaladható. A csoportanalízis szemlélete tanít minket arra, hogy miközben a nagycsoport (szervezet) a társadalmat tükrözi, és ezáltal társadalmasodik, ugyanakkor saját nyilvánosságot, saját társadalmasodási folyamatot is létrehoz.

Az Iskolán belül működő kiképzői stáb, amely a blokkos képzést működteti, szakmai műhelyként is funkcionál; a képzési helyzeteken túl reflektálja a CSAKIT, a tágabb professzionális közeg, illetve a még tágabb, társadalmi szintű folyamatok hatását a képzésre. Jelenleg több definitív lépcsőfok kialakítása zajlik ebből a szempontból: definiálni a képzést magát, az oktatás/képzés/képződés dimenzióit; definiálni a csoportvezetői kompetenciákat és képzési utakat; elkülöníteni és szabályozni a demonstrátor, kiképző jelölt, kiképző, szupervízor szerepköröket és funkciókat; illeszteni ezeket a CSAKIT szervezetéhez és a tágabb pszichoterápiás képzési rendszerhez.

Egy további friss és alapvető tapasztalat a blokkos képzési formával kapcsolatos. Eredetileg a blokkokba tömörített képzési folyamatnak egy konkrét előnyét és két többletét hangsúlyozta a CSAKIT. Az előny az elérhetőség kiszélesítésében mutatkozott meg: a főváros centrikus szakmai szcénában a vidéken, távolabb lakó kollégák esélyeit növelte a képzés tömörítése. A szakmai többlet egyrészt abban állt, hogy egy komplex rendszert, egy átmeneti intézményi modellálást hozott létre – a Pszichoterápiás Hétvég előképe szerint –, amelyben egymást váltották a sajátélményű kiscsoportok és elméleti szemináriumok, reflektálhatók voltak a szerepváltások, színtérváltások, ezt a reflexiót segítette az intézményi nagycsoport, így a komplex rendszer megtapasztalása is részévé vált a sajátélménynek. A másik többlet az önálló stábmunka kialakítása volt.

Az újabb fejlemények azt mutatják, hogy a blokkos formának további, nagyon specifikus hozadékai vannak. A blokkos képzés nagycsoportja valójában a CSAKIT belső nyilvánosságaként kezdett működni, a képzésen túl a teljes felettes rendszert reflektálta, ezáltal a szervezet integrációját segítette. Sőt még tágabban a pszichoterápiás szcena mint szakmapolitikai univerzum és a tágabb magyar társadalmi

szint viszonyait is tükrözte. Ennek a tudatos támogatása láthatóan előre vitte a képzést a komplexitás és társadalmi tudatosság terén; a nagycsoport online szettingben megnövelt blokkon belüli ülőszáma az onsite időszakban is szükségesnek mutatkozott. Kifejezett többlet a blokkos képzést illetően a rugalmas, illeszkedő jelleg megélhetősége: az Iskola folyamatos, de mégis a blokkos képzéshez integrált sajátélményű csoportokat indított, ami lehetővé teszi mindkét forma megtapasztalását. Az önálló és gazdagodó blokkos stábmunka szintén nagyon fontos hozadék, amely az Iskola „tantestületként” funkcionál. A csoport és környezete kapcsolatának, kölcsönhatásának megélése a blokkos forma szerves és tudatos részévé vált, ez a tudatosság tette lehetővé az aktív szemináriumi koncepció kiérlelését és az új, kifelé nyitott formák beépítését. A blokkos forma differenciáltabbá válása lényegében a képzési szintér dúsítása, amely jóval tovább megy attitűdjében, mint a korábbi „elszigetelt csoport” koncepciója. Az elszigetelt csoport felfogás szerint a terápiás vagy sajátélményű csoport a belső folyamataira fókuszál, a reális környezet reális eseményei, mint például a politika nem releváns témák, illetve ellenállásként értelmezendők.

Ez analóg a korábban említett „elefántcsoporttorony” állapottal, illetve azzal a reális társadalmi körülménnyel, hogy a valóságos mindennapi helyzetekben is óvatosságnak kellett lenni az esetleges kritikai megnyilvánulásokkal: nem volt mindegy, hogyan beszélnek a társadalom állapotáról a családon belül, hiszen a gyerek elmondhatja az óvodában (Szőnyi, 1990). Mára egy másik, nyitottabb attitűdnek van létjogosultsága, ami abból indulhat ki, hogy a család képes felkészíteni a gyereket arra, mit mondhat el, s mit nem, megtanulja a kettős kommunikáció és a határok jelentőségét, a család saját világa megtanítja a nyelvet és a kereteket, azt, hogy mi a titok stb. Ilyen szempontból a képzés is felnőttebb, reményeink szerint felkészít a társadalmi kérdések árnyalt, de nyílt diskurzusára, a társadalmi és lokális, szervezeti realitás beemelésére a csoporttérbe. Fontos felismerésünk, hogy a csoportnak környezete van, és a képzésnek is van környezete. Ezt a rendszer szintet konkretizálja a blokkos forma, amelyben ez a viszonylat kézzelfoghatóan megmutatkozik: a stábmunkában tükröződik, lecsapódik a szakmai környezet, a nagycsoportban és a blokkos szerkezetében a képzés rendszere és környezete.

A tágabb társadalmi kontextussal világos párhuzamba állítható az a felismerés, hogy a CSAKIT blokkos képzésének önálló stábja eredetileg nem tekintette feladatának a csoportanalitikus módszertan megtanításán túl a társadalmi kontextushoz való illesztést. Ez hasonló ahhoz, ami a magyarországi rendszerváltásnak is az egyik jellemzője volt: hogy néhány demokratikus alapelv formalizálásán túl a hatalmi elit nem végezte el a társadalmi beágyazás, a fenntarthatóság kialakításának munkáját. Vagyis hiányzott az a felkészültség, amely a mátrixot szélesebb módon lett volna képes szemlélni, amelyben a módszertan és a tágabb kontextus szervesen, de nem mereven kapcsolódik. A képzési szintéren ezt tovább nehezíthette az a korábról származó, közhelyes szakmai attitűd, miszerint a politikai kérdések megtárgyalása a csoport-pszichoterápiában nem kedvező, ellenállást jelző jelenségek. Mára ez a feltevés elavult, a környezeti komplexitásba bele kell, hogy tartozzanak a társadalmi kérdések vetületei. Ma a csoportanalízis reflexiók tere egyben ágenciával rendelkező, tényleges társadalmi hatóerőként is értelmeződik.

Összegzés

Gondolatmenetünk elején a lyukas zászló képéből indultunk ki, amelyet a magyar csoportanalitikus mátrix metaforájaként értelmeztünk. Amikor messziről tekintünk erre a zászlóra, a benne lévő alakzat valóban lyuknak látszik, annak is szánják azok, akik a közepét kivágták. Azonban közelebből tekintve a zászló közepén az alakzat már inkább egy körre alakul. Körre, amin keresztül a dolgok mögé nézhetünk, amelyen át felfedezhetjük a másik oldal szempontjait. Egészen közélről ez már akár a csoportunk köre is lehet. Egy csoportkör, amelyet a zászló hullámmzó anyaga vesz körül, igazi mátrix, a fontos közeg, s amely ablakot nyit a számunkra. A lyuk helyére tehát a múltat és jelent összekötő, ablakként működő csoport kerül. Ezzel a képpel dolgozunk tovább.

Felhasznált irodalom

- Blackwell, D.** (2003). Colonialism and Globalization: A Group-Analytic Perspective. 27th S.H. Foulkes Annual Lecture. *Group Analysis*, 36(4): 445–463.
- Buda B.** (2011). *Az elme gyógyítása – Kritikus pillantások egy különös orvosi szakterületre* Budapest: Háttér Kiadó.
- Erdős V.** (2011). van egy ország. <https://www.erdosvirag.hu/van-egy-ország>
- Foulkes, S. H.** (1986). *Group-Analytic Psychotherapy – Method and Principles*. London: Karnac.
- Harmatta J. – Ormay T.** (2000). A történelmi regresszió mint a gyors társadalmi változásokban fellépő társadalmi jelenség. *Pszichoterápia*, 9(2): 85–91.
- Harmatta J.** (2006a). A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása I. *Pszichoterápia*, 15(1): 6–18.
- Harmatta J.** (2006b). A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása II. *Pszichoterápia*, 15(2): 86–95.
- Hermann I.** (1947). Pszichoterápia és elmebetegügy. In: Harmatta J. – Szőnyi G. (szerk.), *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A '47-es konferencia mai szemmel. Kommentárok a konferenciához* (96–105). Budapest: Mentalport, 2010.
- Hopper, E.** (2020). The tripartite matrix, the basic assumption of Incohesion and Scapegoating in Foulkesian Group Analysis: Clinical and empirical illustrations, including terrorism and terrorists. *FORUM – Journal of the International Association for Group Psychotherapy and Group Processes*, 8: 26–40.
- Horváth K. – Terenyi Z.** (2011). A Pszichoterápiás Hétvége (PsziHé) aktualitása. *Pszichoterápia*, 20(6): 434–443.
- Horváth K.** (2025). Személyes közlés.

- Kovai M.** (2017). Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet? Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986. *Replika*, 105(5): 53–68. http://real.mtak.hu/91211/1/replika_105-04_kovai_a.pdf
- Lust I.** (1994). Belső és külső között. Az analitikus tér fenntartásának problémái a csoportanalízisben. *Pszichoterápia*, 3(2): 97–99.
- Mannheim K.** (1939). Mass Education and Group Analysis. In: J. I. Cohen – R. M. W. Travers (eds.), *Educating for Democracy* (329–364). London: Macmillan.
- Pléh Cs.** (2020). Mérei Ferenc a polgári és a szocialista embereszmény feszültségei közepette. *Educatio*, 29(4): 545–566.
- Roberts, J. P.** (1982). Foulkes' Concept of the Matrix. *Group Analysis*, 15(2): 111–126.
- Sperber, D.** (2007). A guru-hatás. Ford. Berán Eszter. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62(1): 127–138.
- Szőnyi G.** (1990). Group Analysis in Hungary: Mirroring the Social and Political Background. *Group Analysis*, 23(4): 419–424.
- Terenyi Z.** (2021). Bion tanulása. *Lélekelemzés*, 16(1): 76–91.
- Terenyi Z. – Lukácsa M.** (1998). Egy pszichiátriai részleg pszichés születése. *Psychiatria Hungarica*, 13(1): 28–45.
- Winship, G.** (2003). The Democratic Origins of the Term 'Group Analysis': Karl Mannheim's 'Third Way' for Psychoanalysis and Social Science. *Group Analysis*, 36(1): 37–51.